

Karla Havlíčka Borovského *Obrazy z Rus (1843–1846)* – nečtené stránky národního obrození

IRINA CERNOVA-BURGEROVÁ

Obrazy z Rus (1843–1846) je souhrnný název samostatných črt, které jako celek představují umělecko-publicistický cyklus. Jméno autora se zapsalo do česko-evropské historie a kultury. Karel Havlíček (pseudonym Borovský, 1821–1856) byl významný český novinář, spisovatel, básník, který není znám jen svým dílem, ale v první řadě svou společensko-politickou činností v revolučním roce 1848, kdy se proslavil jako horlivý zastánce práv českého národa.

Historická recepcce Karla Havlíčka, jeho krátkého, tragického života, se měnila a dále se mění s každou novou generací. V druhé polovině 19. století viděla česká společnost v Karlu Havlíčkovi národního hrdinu, umělci ho zobrazovali jako romanticky idealizovaného bojovníka za svobodu českého národa. Tomáš Garrique Masaryk ve své monografii o Havlíčkovi rozvinul základní teze o politických a národních principech života československého státu (Masaryk 1896). V sedmdesátých letech 20. století si aktivisté pražského jara, českoslovenští intelektuálové, vyhradovali právo na svého Karla Havlíčka jako na disidenta, bojovníka proti zhrublé, neohebné a nepohyblivé státní mašinerii a její ideologii (Morava 1991). Zvláště Havlíčkovým *Obrazům z Rus* nepřálo štěstí. Tragická konstelace česko-ruského kulturního dialogu nutila chápat dílo výlučně skrz ideologické brýle. V Rusku dílo *Obrazy z Rus* nikdy nevyšlo, což je příznačné.

Karel Havlíček byl v Rusku od ledna 1843 do druhé poloviny července 1844. Do Moskvy přijel 5. února 1843 a opustil ji 6. července 1844. V Moskvě, a později v Praze, pracoval na črtách, které také publikoval v pražských časopisech *Květy*, *Česká včela*, *Časopis Českého muzea*. Cesta do Ruska umožnila Havlíčkově kontakt s českými, ruskými, polskými a ukrajinskými kulturními osobnostmi. Během svého skoro tříměsíčního pobytu ve Lvově se sblížil s Karlem Vladislavem Zapem. Právě v této době vydal Zap první díl sborníku *Zrcadlo života na východní Evropě* (Zap 1843). Zap byl přívržencem myšlenek Jana Kollára o slovanské literární vzájemnosti. On sám zastával názor, že ke vzájemnému obohacení rodného jazyka je nutno překládat z jiných slovanských jazyků. Zap překlá-

dal do češtiny Gogola a probudil u Havlíčka zájem o umělecký překlad; v Moskvě Havlíček přeložil právě publikovanou poému *Mrtvé duše*. Během cesty do Ruska a i v Moskvě se stýkal s Pogodinem. Michail Petrovič Pogodin byl profesorem historie na moskevské univerzitě a vydavatelem časopisu *Moskvitjanin*. Na Pogodinovy historické názory mělo silný vliv slovanské bádání Pavla J. Šafaříka, se kterým se Pogodin seznámil v srpnu roku 1835 při návštěvě Prahy. Bývalý Pogodinův žák Jurij Samarin vzpomínal na svého učitele jako na prvního vědce, který pohlížel na ruskou historii a ruský život vůbec novým, dosud nevídaným způsobem: „Před Pogodinem vládlo úsilí najít v ruské historii podobné body jako v historii západních národů. Nakolik je mi známo – vzpomínal Samarin –, Pogodin byl první, přinejmenším pro mě a moje přátele, kdo přesvědčil o nutnosti vysvětlení událostí ruského života z něho samého“ (Barsukov 1891: 4–5). Toto dokazuje i fakt, že Pogodin spolu s Jurijem Samarinem přeložil traktát Jana Kollára O literarnej vzájemnosti mezi kmeny a nářečimi slavskými (Kollár 1836) a publikoval ho v roce 1842 v časopise *Otečestvennye zapiski*.

Havlíček žil v Moskvě u S. P. Ševyrjova, kde pracoval jako vychovatel jeho syna a synovce. V dnešní době je nutno přehodnotit doposud platné negativní mínění o Ševyrjovovi jako „odpůrci osvícenství“ („gasitel prosveščenija“), „monarchistovi“, „oficiálním narodnikovi“ atd.

Profesor ruské literatury Stepan Petrovič Ševyrjov (1806–1864) byl aktivním zastáncem výuky moderních literatur slovanských národů. V časopise *Moskvitjanin* Ševyrjov nejednou vysoce ocenil vymoženosti českého myšlení své doby. Ševyrjovův článek Pohled na souvěký směr ruské literatury vyšel v překladu do češtiny v Praze v roce 1843. V tomto článku se český čtenář, v našem případě možná i Havlíček, dozvídal o základních pilířích, které měly vliv na formování ruského národa a jeho literatury. „Každémuť zagisté giž dáwno známo, že literatura každého národa býwa věřým výrazem celého žiwota geho [...] Starodáwná Rus obgewowala w žiwotě swém hlawně tři žiwly: prwnj, neyduležitéjšj, žiwel cjrkwenj, čistý a dušewnj; druhý žiwel politicko-djgnj, čili wládnj (gosudarstwenný), třetj národnj“ (Ševyrjov 1843). Tyto tři principy opakují triádu „pravoslavie – samoderžavie – narodnost“. Hrabě Sergej Semjonovič Uvarov, tehdejší ministr osvěty, vyzdvihl tyto základy ruského osvícenství v roce 1834. Prameny těchto myšlenek pocházejí z činnosti tajného společenství Ljubomudrů. Tento fakt je významný ve vztahu k Havlíčkovi, neboť kruh lidí, se kterým se setkával v Moskvě, byl složen z bývalých Ljubomudrů. I když formálně společenství sjednocovalo pět lidí, neformálně byli jeho členy i Ševyrjov, Pogodin, Uvarov, Ťutčev, Chomjakov a další představitelé moskevské mládeže dvacátých let 19. století. Povstání děkabristů dalo jejich filozofickému bádání nový směr. Ljubomud-

rové se nemohli stát bojovníky proti monarchii, ale byli sociálními reformátory jiné kvality, a sice národními osvícenci, kteří prosazovali konsolidaci a vývoj národních sil. Postupná vnitřní společenská transformace vyžadovala výchovu osobností. Tento nárok vyzdvihoval otázky vědomé sounáležitosti s ruským a slovanským historickým původem. Všeobecně uznávaný vůdce ljubomudrů Dmitrij Veněvitinov míní: „Všechny samostatné národy vyvinuly osvícenství z původního vlastenectví. Rusko naopak dostalo vše zvnějšku.“ Na začátku čtyřicátých let 19. století národní myslitelé rozvinuli tuto myšlenku následujícím způsobem: ve staré době žilo Rusko u sebe doma, potom jako host západní Evropy, teď nastala doba vrátit se k sobě domů, obohaceni poklady evropského osvícenství. Nová perioda se má stát evropsko-ruskou. Jako protipól ruských přívrženců G. W. F. Hegela představitelé ruského národního filozofického myšlení cenili na národě jeho individualitu. Například V. G. Bělinskij nepřiznával malým národům právo na rovnoprávnost mezi evropskými národy a tvrdil, že se člověk s citem a rozumem nebude učit čuchonské literatuře. Jiná tendence ruské vzdělanosti, která je bohužel jen slabě zastoupena v ruské společnosti té doby, vycházela ze samostatnosti jako národní hodnoty. Havlíček byl představitelem právě tohoto myšlenkového směru, který byl společný ruským a českým činitelům období národního obrození. Karel Havlíček přijel do Moskvy v jedinečné chvíli, kdy se otázky národního vzdělání a slovanské literární vzájemnosti diskutovaly ve společnosti. Po roce 1848 se duchovní situace v Rusku změnila. Havlíček se zaměřil na problémy, které byly téměř stejně naléhavé v českém soudobém společenském vědomí: jak vychovat vlastní smysl českého národa a přitom dosáhnout na vrchol evropské vzdělanosti? Jak reformovat vzdělávací systém, aby se občané mohli vzdělávat v mateřském jazyce a přitom nezískat znalosti „módní“, nýbrž nabýt vědomostí potřebných celé společnosti?

Havlíčkovy črty je tedy možné číst jako deklaraci principů českého národního osvícenství. Ruský materiál nás nemá uvést v omyl. Myšlenkové pochody Karla Havlíčka jdou dvěma směry. Za prvé Havlíček hledá možnost zachování národní samostatnosti, za druhé se zabývá myšlenkou, že bez podpory státu, bez ohledu na to, jak je stát koncipován (ve smyslu monarchie, nebo republika), jsou všechny pokusy reformovat systém vzdělání v národním duchu odsouzeny k zániku.

Zastavme se u první myšlenky. Havlíček zastával názor, že národ musí mít svou individualitu a svůj charakter, který vyplývá z jeho dějin. „Národem sluje v nejčistším a nejideálnějším smyslu veliký počet lidského plemene, jenž stejného původu jsa, svým zvláštním jazykem mluví, zvláštní obec (stát) tvoří, zvláštní své náboženství vyznává a zvláštními vlastnostmi a obyčeji od jiných patrně se rozeznává“ (Havlíček 1986: 106).

Za příklad takového národa dává Havlíček národ ruský. Vedle kritické sociální analýzy tehdejšího stavu Ruska (rozpad rodinných vztahů v ruských vesnicích, nerovnoprávnost, utlačování národů v Rusku) vyjadřuje mytologizované, povrchní představy o Rusku, o ruském národě. Tento fakt vypadá jako paradox, ale chápeme-li toto dílo jako dokument českého osvícence, je to jasné. Havlíček-novinář jako by sděloval svým krajanům: Neztrácejte svůj charakter, vytvořený během dějinného vývoje, nesnažte se být ani Němci, ani Rusy, žijte a dýchejte volně, nebojte se svých národních zvláštností, i když se zdají být zvláštními vašim sousedům. Buďte vnitřně svobodným národem, jen tehdy se dobudete politické svobody. Idealizovaný popis ruského národa, který vznikl v črtách, reprezentuje zájem dané koncepce. Havlíček jako pozorovatel ruského národa poznává „samorostlejší slova“, to znamená slova, jež mají smysl pouze v dané národní kultuře: „Popisovatel však cizích národů nemůže je nežli žehnati, protože mu jako ručky na rozcestí, pokazují na zvláštnosti, původní obyčeje a zajímavosti národní [...] Čím více který národ takových slov ve svém jazyku má, tím více povšimnutí ze stran jinonárodních zasluhuje“ (Havlíček 1986: 22). Slova jako „gulanje“, „kupěčestvo“, „samovar“, atd. doplňuje idiomu a charakteristickými souslovími („mátuška Moskva“, „pověstná trojka udalaja“ atd.), která český autor čerpá přímo z ruských pramenů, z diskuse v Ševyrjovově okruhu, z četby časopisu *Moskvitjanin*, z Gogolova díla atd. Idealizované slavjanofilské obrazy Havlíček používá ke srovnání se situací v české společnosti. Například tvrdí, že základy rodiny, „krásná, srdečná rodinnost“, „rodinný ráz“, jsou společné všem slovanským národům, ale rodinné svazky Čechů byly zničeny vlivem cizí civilizace. Veselý svátek „gulanje“ také staví do protikladu s poněmčenými pražskými slavnostmi. Havlíček vypracoval a zmytologizoval z jiných pramenů myšlenku o tom, že civilizace ničí přirozené a veselé a průmysl s sebou nese hrozbu deformace národního charakteru.

Pravoslavná víra, která je podle Havlíčka organicky vlastní každému Rusovi, představuje projev ruské samostatnosti. „Pravoslavná víra však přece tak velmi v duši každého Rusa vkořeněna jest, že se mu ani možnou věcí nezdá, aby mohl jinou vyznávat, zdá se mu jako jazyk již přirozená jako by se s ní každý Rus již na svět rodil“ (Havlíček 1986: 28).

Výraz „ruská bystrost“ nese též polemický náboj. Tento výraz nachází v českém kontextu paralelu „zdravého českého rozumu“. Oba pojmy se stavějí do protikladu s nefungující scholastickou filozofií. Připomeňme si spor K. Havlíčka a Viléma Gablera s filozofem Augustinem Smetanou, přívržencem Hegelovým.

Propracování rozdílu mezi Moskvou a Petrohradem dosahuje u Havlíčka důležitosti větší než u samých Rusů. Na jedné straně stojí „mátuška Moskva“, na

druhé „Peterburk, město až posud cizozemské“. Havlíček vytváří dojem geograficky rozlehlého Ruska stejným způsobem, jak se o to snažili ruští národní myslitelé slavjanofilského směru – „obrovská“, „velikánská ruská říše“. Ba ještě více, Havlíček se připojuje ke gogolovskému obrazu prudce se vyvíjejícího Ruska: neúnavní kupci spojují obchodem různé konce země, veškerý obchod má „čistý národní ráz“, „původnost“. Připomeňme si, že ruští zapadníci té doby, kteří toužili dát život prázdnému prostranství, které ještě nenašlo princip svého bytí, popírali slavjanofilský obraz takzvané živé země.

Nejen Havlíček, ale i další jeho současníci psali o nedostatečně jasně vyjádřené individualitě svých národů. Jeden český autor si v roce 1843 stěžoval na stránkách časopisu: „Tyto myšlenky newyrostly wšecky w duši našeho národu [...] Geho indiwiđuálnost byla slabá, zmořená, gešťe do sebe schoulená [...] Tudíž opanowala gakási cizota ducha i řeč. Našim wychowánjm se ta cizota gešťe wje do nás sadjrá“ (Krátký přehled 1843: 2).

Druhá důležitá sféra myšlenek Karla Havlíčka se týká organizace národního obrození v rámci státního uspořádání. I zde měl co sdělit svým krajanům, pro které už sama četba časopisu v rodném jazyce představovala přímo epochální zážitek. První črtu Havlíček věnoval zkoušce z českého jazyka a literatury na moskevské univerzitě. Osip Maximovič Boďanskij vyučoval český jazyk a folklor a pozval Havlíčka na zkoušku. Ten fakt, že je na univerzitě možnost studovat slovanské jazyky, Havlíčka ohromil. V tu dobu byly na pěti univerzitách otevřeny katedry slovanských jazyků, což je nutno připsat úspěšné politice ministra osvěty Uvarova. Dalším efektem této nové vzdělávací politiky byla organizace stáží pro mladé vědce na území slovanského osídlení. *Žurnal ministerstva narodnogo prosveščenija* publikoval cestovní zprávy mladých slavistů, kteří cestovali po slovanských zemích. Jako projev národní politiky je možno chápat i pokus vydávat první všeslovanský časopis *Dennice* (1843–1844) ve dvou jazycích, rusky a polsky. O tuto myšlenku se zasadili ruští učení národní myslitelé. Bohužel pokus vytvořit diskusní fórum vědců a literátů různých slovanských národů skončil neúspěchem, neboť v ruských učených kruzích vládla přezíravá představa o slovanském osvícení. Samorostlí ruští zapadníci zastávali názor, že slovanská myšlenka je spojena se zkostnatělostí a s pokusem utvrdit ideologický diktát monarchie. V Rakousku nemělo české národní obrození vliv na učební osnovy univerzit. Osvícení ve státním měřítku neodpovídalo zájmům slovanských národů habsburské říše. Nové formy národní konsolidace byly vypracovány výlučně na stránkách časopisů.

V závěru je nutno připomenout fakt, který se týká obtíží se srovnáváním myšlenek K. Havlíčka s ruskými osvícenci. Havlíčkovi byla vlastní nedůvěra

k ruským šlechtickým ideologům. Domníval se, že nejsou schopni zastávat zájmy národa. Tím se vysvětluje i fakt, že Havlíček vůbec neuznával ani Ševyrjova, ani moskevské slavjanofily, a tím více opovrhoval představiteli šlechty, kteří se plně odcizili národnímu charakteru. V Rusku ale byli šlechtici nositeli nové národní ideologie. Havlíčkův vztah k ruské šlechtě komplikuje recepci a pochopení textu. Za těchto okolností se Havlíček snaží zakrýt fakt, že, i když on sám vystupuje proti ruské šlechtě, fakticky přebírá mnohé myšlenky od soudobých ruských šlechtických publicistů. Dokazují to skryté citáty z textů současníků, které najdeme v *Obrazech z Rus*.

Karel Havlíček se stal svědkem toho, jak si v Rusku klestila cestu myšlenka státní národní osvěty a myšlenka ruského slovanského vzdělávání. Kvůli pozdějším událostem, hlavně kvůli evropskému revolučnímu roku 1848, přesněji kvůli reakci carské vlády na události tohoto roku, nedošlo k realizaci výše uvedených reforem. Tehdy se fakticky ukázala bezmocnost ruských učených kruhů v otázce reformace státního národního vzdělávání. Spor o „národní“ a „všelidské“ v ruských dějinách probíhal tragicky. Ruská společnost nebyla připravena k řešení národních otázek v širším slovanském a všeevropském historickém kontextu.

Naproti tomu přinesly myšlenky Karla Havlíčka v českém kontextu pozitivní výsledky. Už Havlíčkovi současníci jeho činnost vysoko cenili. Sám Havlíček se tak stal symbolem národní konsolidace a historickou osobností.

Literatura

BARSUKOV, Nikolaj Platonovič

1891 *Žizň i trudy M. P. Pogodina*, kn. 4 (Sankt-Peterburg: Tipografija M. Stasjuleviča)

HAVLÍČEK Borovský, Karel

1986 *Obrazy z Rus*. Dílo II (Praha: Čs. spisovatel)

KOLLÁR, Jan

1836 „O literarnej vzájemnosti mezi kmeny a nářečími slavskými“, *Hronka*, sv. 2, str. 39–53

KRÁTKÝ PŘEHLED

1843 „Krátký přehled literatury české v roce 1842–1843“, *Noviny z oboru literatury, umění a věd*, č. 1, str. 2

MASARYK, Tomáš Garrique

1896 *Karel Havlíček: snahy a tužby politického probuzení* (Praha: Jan Laichter)

MORAVA, Jiří

1991 *C. k. disident Karel Havlíček* (Praha: Panorama)

ŠEVYRJOV, Stepan Petrovič

1843 „Pohled na souvěký směr ruské literatury“, *Noviny z oboru literatury, umění a věd*, č. 11, str. 46–48

ZAP, Karel Vladislav

1843 *Zrcadlo života na východní Evropě*, sv. 1 (Praha: Jan Bohumír Calve)